

ՀՏԴ՝ 930.85

DOI: 10.52971/18294316-2021.1-38

ՀՈՎՍԵՓ ԱՐԴՈՒԹՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՈՒՂՂՎԱԾ
ՌՈՒՍԱՀԱՅ ԹԵՄՈՒՄ ՀԱՅՈՑ ԴԱՎԱՆԱԼՔԻ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆԸ

Հասմիկ Ամիրջանյան

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

Բանալի բառեր՝ *սոցիալ-տնտեսական, հոգևոր, եկեղեցի, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս, Էջմիածին, արքեպիսկոպոս, թեմակալ առաջնորդ, հոգևոր-վարչական:*

Հոդվածը նվիրված է ականավոր հոգևոր գործիչ, Հայ Առաքելական եկեղեցու Ռուսաց թեմի առաջնորդ Հովսեփ Արղությանի էկումենիկ հայացքներին: 1773 թ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցու (1763-1780) կողմից Ռուսաստանի հայկական թեմի առաջնորդ նշանակվեց արքեպիսկոպոս Հովսեփ Արղությանը (1773-1801): Այդ քայլն առաջին հերթին դրդված էր ռուսահայ թեմի նկատմամբ Էջմիածնի հոգևոր ազդեցության ու ներգործության ամրապնդման ու պահպանման անհրաժեշտությունից:

Հիշենք, որ XVIII դ. առաջին կեսերից սկսած, հատկապես Ղազար Ջահկեցի (1737-1751) կաթողիկոսի գահակալության տարիներին, Մայր Աթոռը կորցրել էր իրավասությունը Ռուսաստանի հայկական թեմի նկատմամբ: Ավելին, 1749 թ., երբ Ռուսաստանի հայերի առաջնորդ է դառնում Գանձասարի աթոռին ենթակա Ստեփանոս եպիսկոպոսը, Գանձասարի կաթողիկոսությունն իր իշխանության ներքո է առնում ռուսահայ գաղութների հոգևոր կյանքի վերահսկողությունը:

Հոդվածում մասնավորապես քննվում են արքեպիսկոպոս Հ. Արղությանի հայացքներն ու մոտեցումները դավանաբանական վեճերի նրկատմամբ:

Նախաբան. Սիմեոն Երևանցին ըմբռնում էր, որ հայոց եկեղեցու ամբողջականությունը և միակենտրոն ուղղահայացը կարելի էր վերականգնել միայն Ամենայն Հայոց

կաթողիկոսի գերագահությունը բոլոր թեմերի կողմից անվերապահ ընդունելու դեպքում: Կարևորվում էր հատկապես ռուսահայ թեմի դերը՝ կապված Հայաստանում քաղաքական իրավիճակի, մասնավորապես՝ հայկական պետականությունը ռուսների օգնությամբ վերականգնելու գաղափարախոսության կայացման պայմաններում:

Կաթողիկոսն ամեն ջանք ներդրեց, որպեսզի Ռուսաստանի թեմի առաջնորդները նշանակվեն Էջմիածնի կաթողիկոսի կողմից և ենթարկվեն նրան: Թեմակալ առաջնորդ նշանակված Հովսեփ արքեպիսկոպոսը, շարունակելով իր ուսուցչի Էջմիածնակենտրոն քաղաքականությունը, իր հերթին դիմում է ռուսական իշխանություններին՝ ինչպես թեմի իրավունքների պաշտպանության ու ընդլայնման, այնպես էլ թեմի նկատմամբ Մայր Աթոռի գերակայության պահպանման խնդրանքներով:

Նորանշանակ հոգևոր առաջնորդի առջև առավել հրատապ է ներկայանում թեմի հոգևոր կյանքն ամուր վարչական հիմքի վրա դնելու հրամայականը, ինչի նպատակն էր հստակորեն տարանջատել հոգևոր և աշխարհիկ կառույցներն ու ամրագրել դրանց իրավասությունների սահմանները, հստակեցնել Էջմիածնի հոգևոր կազմակերպության նկատմամբ թեմի պարտականությունների շրջանակները, վերահսկողություն սահմանել թեմին ենթակա հոգևոր կառույցների գործունեության նկատմամբ և այլն:

Հոգևոր-վարչական համակարգի կայացման ճանապարհին Հովսեփ Արղությանի մտահոգության առարկան է դառնում ռուսահայերի հոգևոր կյանքին սպառնացող այնպիսի երևույթ, ինչպիսին ուղղափառություն ընդունելու և առհասարակ հայկական դավանանքից շեղվելու վտանգն էր:

Դավանափոխության վտանգի առկայությունը, հատկապես նորաստեղծ հայկական համայնքներում¹, պայմանավորված էր տարբեր սոցիալական խնդիրների, դեռևս չկայացած տնտեսական համակարգի, հայերի՝ ռուսական միջավայրում և ռուսական հոգևոր ու աշխարհիկ օրենքների ներքո բնակվելու, դրա արդյունքում առաջ եկող խառնամուսնությունների և այլ պատճառներով, ինչն անխուսափելիորեն հանգեցնում էր բնակչության ուժացման և հայ հոգևոր ու կենցաղային ավանդական կարգերի, սովորույթների անկման:

Տեղի հայերը, նշված դրդապատճառներից ելնելով, փոխում էին դավանանքը, իսկ ռուս քահանաները, առանց ըստ կարգի հարցման, մկրտում էին նրանց. «...պարտադրեք և փախստականք գնան և նոքա ընկալեան»²:

Արքեպիսկոպոսը համեմատություն է անցկացնում արևմտահայերի և Ռուսաստանի հայերի միջև, ցավով արձանագրում, որ թուրքերի տիրապետության ներքո հայ երեխաները բռնությամբ հավատափոխ են լինում, իսկ Ռուսաստան եկած հայերը նույն վերաբերմունքին են արժանանում քրիստոնյաների կողմից:

¹ Հովսեփ Արղությանի թեմակալության օրոք՝ 1768-1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, ռուսների կողմից Ղրիմի և Մոլդովայի հայերի բռնագաղթի հետևանքով ձևավորվեցին Նոր Նախիջևան և Գիգորիոպոլ հայաբնակ քաղաքներն ու շրջակայքի գյուղերը: Ռուսների կողմից թուրքերից գրավված նոր տարածքներ անցան հայկական թեմի ենթակայության ներքո, ինչի արդյունքում թեմն ընդլայնվեց:

² Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան (այսուհետև՝ ՄՄ), ձեռ. հ⁴⁹ 2951, թթ. 99ա, 143բ:

Այլադավանություն ընդունելու, այդ թվում՝ հայերին խաբեությամբ ուղղափառ կնքելու դեպքեր գրանցվում էին հատկապես անչափահասների ու երեխաների շրջանում: Հ. Արղությանը պատճառների մասին գրում է, որ ծնողների անհնազանդ որդիները գնում են դավանանքը փոխելու, իսկ ռուս քահանաները, օգտվելով պատեհ հնարավորությունից, անմիջապես ուղղափառ էին կնքում նրանց³:

Վշտացած արքեպիսկոպոսը 1789 թ. հունվարի 9-ին Սանկտ Պետերբուրգի իր ծանոթներից Ֆ. Մանուչարյանին⁴ գրում է. «...վասն պահպանութեանն հաւատոյ եմք փախուցացեալ յերկիրս այս և թագուհին (Եկատերինա Երկրորդը-Հ.Ա.) մեզ ազատութիւն է խոստացել, ապա բռնադատին զմեզ և զհաւատս մեր որպէս և ոչ ի մէկ բարբարոսաց»⁵:

Նմանատիպ մէկ այլ դեպքի առիթով, երբ 14 տարեկան երեխան «գնացեալ ռուսացեալ» էր, Հ. Արղությանը դիմում է հղում ռուս եպիսկոպոսին (անունը չի շեշտում-Հ. Ա.), խնդրելով, որ դավանափոխվել ցանկացողներից նախ ըստ օրենքի հարցում՝ «սպրավկ առնեն», այլապես մերժեն դավանափոխության հայցը: Ռուս հոգևորականն անտեսում է արքեպիսկոպոսի խնդրանքը՝ հակադարձելով, որ փոքրահասակ երեխայից չեն կարող հարցում անել: Ավելին, դատապարտում է նրան, թե. «...որպէս համարձակեցաւ հայոց արքեպիսկոպոսն ինձ գիր գրել ու զհարդ համարձակեցաք...կատարել զօրէնս ձեր»⁶: Այնինչ, ինչպէս գրում է թեմակալ առաջնորդը. «Ի մեծէն կառուկազ 1716 թ. հունիսի 14-ի և 1717 թ. նոյեմբերի 2-ի, ըստ խնդրոյ տեր ավագ քահանայի, որ առանց հարցման չընդունեն և չմկրտեն: Բայց հրամանին ոչ ոք է ունկնդիր»⁷:

Արքեպիսկոպոսը դիմումներ է հղում ռուսների սրբազան միտրոպոլիտին և դատական Սինոդի անդամ Ա. Մուսին-Պուշկինին՝ բացատրելով, որ երբ հինգ տարեկան երեխայի խնդիր է, պարտավոր են Սինոդին տեղեկացնել և առաջնորդվել վերջինիս վճռով:

Նմանօրինակ մէկ այլ դեպքի առիթով Արղությանը Աստրախանի կոնսիստորիային գրում է. «Աստրախանի և Ստրապոլու Նիկիփոռ արքեպիսկոպոսը իրավունք չունի իշխել ի վերայ օրինաց մերոց, և կամ բռնութեամբ զկինն այն քաշել ի տանէ և կամ ի կրօնէ ի կրօն փոխել հրամայել»⁸:

Հյուսիսկովկասյան Մոզդոլ քաղաքում վրացիների ու տեղի ռուս պարետի կողմից հայ երեխային ուղղափառ դավանանքով կնքելու փորձի առիթով Հ. Արղությանը տեղի ավագ քահանա տեր Աստվածատուրից պահանջում է տղային ուղարկել Նոր

³ ՄՄ, թթ. 99ա, ձեռ. հ^մ 2949, թ. 106բ:

⁴ Մարգար և Ֆիլիպ (Ֆիլիպոս) Մանուչարյան եղբայրները, որոնք ակտիվ նամակագրական կապերի մեջ էին Հ. Արղությանի հետ, ջուղայեցի առևտրական Աստվածատուրի որդիներն էին, որոնք, հաստատվելով Սանկտ Պետերբուրգում, հիմնել էին Մետաքսի գործարան: Հ. Արղությանը նրանց հետ բազմիցս քննարկում էր հայ մշակութային, հոգևոր և այլ հարցեր:

⁵ ՄՄ, ձեռ. հ^մ 2949, թ. 106բ:

⁶ Նույն տեղում, ձեռ. հ^մ 2951, թ. 99ա

⁷ Նույնը:

⁸ Նույն տեղում, ձեռ. հ^մ 2949, թ. 217ա:

Նախիջևան կամ Աստրախան: Նա հորդորում է, որ այսուհետև ռուսների կամ այլոց կողմից հայերին բռնի դավանափոխման ենթարկելու դեպքում ամբողջ ժողովրդով և հոգևորականներով ընդդիմանան, քանի որ հայերը եկել են այս երկիր, որ իրենց հավատը պահպանեն: «...Եվ յումեք է նեղութիւն չկրեցեմք վասն հաւատոյ: ...Գողին ու մարդասպանին ծեծ ոչ կայ, Թագանովն որպէ՛ս կարէ զհայ ժողովուրդս ծեծել...»⁹, -գրում է Արդությանը տեղի ռուս պաշտոնյայի հակահայկական արարքների առիթով՝ մեղադրելով հայ բնակչությանը, որ իրենց դժգոհության վերաբերյալ ոչ ոքի գրավոր դիմում կամ բողոք չեն ներկայացնում:

Ռուսաստանի տարբեր վայրերի հայ հասարակական գործիչներին ևս նամակների միջոցով Արդությանը հրահանգում է դավանափոխության վերաբերյալ վեճերը ներկայացնել համապատասխան մարմիններին, որպեսզի տեղի ռուս զինվորական պարետները՝ «կամենդատները», չխառնվեն հայերի հոգևոր գործերին¹⁰:

Առավել վրդովեցուցիչ էր, երբ ռուսանում էին հայ եկեղեցականները կամ հայ հոգևոր կյանքի վիճահարույց տարբեր հարցերի վերաբերյալ բողոքագրերով դիմում ռուսական հոգևոր դատարանին: Արդությանը նման հոգևորականներին հնարավորություն էր տալիս ինքնակամ գոջալու և ներում հայցելու: Չգոջալու և հայ եկեղեցու գիրկը չվերադառնալու դեպքում արքեպիսկոպոսը դիմում էր ամենախիստ միջոցների, ընդհուպ՝ կալանքի տակ պահել, ապա կարգազանց անել, եկեղեցական կոչումն իջեցնել կամ կոչումազրկել¹¹: Իսկ ռուսացած հայ երիտասարդներին առաջին հերթին խրատում էր խոսքով:

Շայոց դավանանքի նկատմամբ ոտնձգության օրինակ էր Մոզդոկի հայկական Ս. Ստեփանոս եկեղեցու շուրջ բորբոքված վեճը: 1781 թ. հոկտեմբերի 9-ին քաղաքի հայերի՝ արքեպիսկոպոսին ուղղած գրությունից տեղեկանում ենք, որ տեղի եկեղեցու երեցփոխի¹² Գեորգին իր համախոհներով նոր քահանայություն էր հիմնել, Վրաստանից ոմն Հովհանի հրավիրել և կարգել եկեղեցու քահանայապետ, իսկ հայ բնակչությանն ու հոգևորականներին արգելել եկեղեցի մտնել:

Պարզվում է, որ Գեորգին գրությամբ փաստել էր, որ նոր քահանայապետ Հովհանը ցանկություն ուներ ընդունել ռուսական դավանանք, հետևաբար, ռուսները մտադրվել էին Ս. Ստեփանոս հայկական եկեղեցին դարձնել ուղղափառ:

Չայրացած արքեպիսկոպոսը դատապարտում է հայ հոգևորականությանը, որ լքել էր եկեղեցին, ընդ որում ոչ թե Սուրբ Սինոդի կամ տեղի նահանգապետի հրահանգի համաձայն, այլ ըստ «մէկ չիք¹³ մուժիկի» հրամանով: Միաժամանակ ոգեշնչում ու խրախուսում է Մոզդոկի հայ բնակչությանը. «Ահա գրեմ ձեզ որ չխաբվիք, պինդ մնայք..., և եթէ հրաման ևս լինի, չտայք, ինքեանք չեն կարօղ բռնութեամբ առնու ... և մի

⁹ ՄՄ, ձեռ. հ^մ 2949, թ. 244բ:

¹⁰ Նույն տեղում, թ. 243ա:

¹¹ Նույն տեղում, ձեռ. հ^մ 4496, թթ. 109, 114-115:

¹² Երեց կամ երեցփոխ, ծխականների կողմից ընտրված, եկեղեցու տնտեսությունը վարող անձ:

¹³ Չիք-չէ, չկա, գոյություն չունեցող, չեղած, ոչնչություն: Տե՛ս Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, խմբ. **Խ. Աբրահամյան, Վ. Առաքելյան**, հ. չորրորդ, Երևան., 1980, էջ 137:

երկնչեք ի եանդ ի կալանս և յայլ տեսակ չարչարանս մտեք և մի տայք զեկեղեցին»¹⁴: 1781 թ. դեկտեմբերի 3-ին Սանկտ Պետերբուրգից Մոզդոկի հայ բնակչությանը հղած օրհնագրում Արղությանը կրկին հուսադրում է նրանց. «...ռչինչ կերպի նոցա ասածին չհաւատայք, եկեղեցին իմէ և հասարակութիւնէն»¹⁵:

Եկեղեցին հայոց դավանանքին վերադարձնելու խնդրանքներով Հ. Արղությանը դիմում է բոլոր նրանց, ում հնարավոր էր, այդ թվում՝ ռուսների Գաբրիել արքեպիսկոպոսին, տեղի նահանգապետին, հարցում է անում Մոզդոկի պետական պաշտոնյա Միխայիլ Միխայլովիչին, ում հրամանով Մոզդոկի պարետ Ալ. Իվանովը թույլատրել էր այլադավանների մուտքը եկեղեցի¹⁶: Մ. Միխայլովիչին հասցեագրված հաջորդ նամակից տեղեկանում ենք, որ պարետը տեղի նահանգապետից հրաման էր ստացել՝ եկեղեցին հայերից վերցնել և հանձնել ռուսական պատրիարքարանին: Թեմակալ առաջնորդը մտադրվում է հարցի առնչությամբ դիմել հոգևոր Սինոդին, առաջարկում է քաղաքի բնակչության անունից ևս խնդրագրեր հղել նահանգային իշխանություններին ու Եկատերինա կայսրուհուն (1762-1796):

Հայերի պնդմանն այն մասին, որ եկեղեցին կառուցվել է հայ հասարակության միջոցներով, ինչը փաստաթղթերով ապացուցելի էր, ռուսական կողմը ժխտողական պատասխան է տալիս: Հ. Արղությանը, Մ. Միխայլովիչին գրած նամակում հիշեցնելով, որ Եկատերինա կայսրուհին ժամանակին հայկական եկեղեցիները հրամանագրով վերադարձրել էր հայերին, զարմացած հարցնում է. «Ապա զի՞արդ է կարելի ռուսաց մեծ և հզոր տերութիւն ակն դնել հայոց փայտեայ եկեղեցոյն և հանել կամ խլել ի տառապեալ աղքատ ժողովրդէնէն Մոզդոկու...»¹⁷:

Արքեպիսկոպոսը Մ. Միխայլովիչից, որը ըստ Գաբրիել արքեպիսկոպոսի որոշման, պետք է վերջնական վճիռ կայացներ, խնդրում է հրաման գրել Մոզդոկ այն մասին, որ. «...թողուլ զեկեղեցին ի ձեռս ողորմելի ժողովրդեանն մերոյ և մի նեղեցեալ գնտաս որք փոխուցեալք ի հալածմանց բարբարոս անօրինայ եկեալք են ի գտանել զխաղաղութիւն ի ներքոյ ինամոց մորն ողորմութիւն»¹⁸: Ապա տեղեկացնում է, որ հարցը չլուծվելու դեպքում պատրաստվում է անձամբ դիմել կայսրուհուն և ռուս պետական գործիչ, Հարավային Ռուսաստանի կառավարիչ, իշխան Գրիգորի Պոտյոմկինին (1739-1791)¹⁹:

Տեղի ռուս կառավարիչներին ու հոգևորականությանը հաճո չէր, որ նմանօրինակ դեպքի վերաբերյալ լուրերը հասնեին ռուսական կառավարությանը: 1781 թ. դեկտեմբերի 3-ին Սանկտ Պետերբուրգից Հ. Արղությանի գրած նամակից տեղեկանում ենք, որ. «Տեղի եպիսկոպոսը ...ինքը մեզ գրեց, որ տգեղ բան է, և հաճոյ չէ լինելոյ թագուհուն...»²⁰: Որոշվում է, որ գործը քննեն Մոզդոկի ռուս բարձրաստիճան հոգևորական-

¹⁴ ՄՄ, ձեռ. հ^մ 4496, թ. 16:

¹⁵ Նույն տեղում, թ. 21:

¹⁶ Նույն տեղում, թթ. 17, 18, 19-20, 26, 49:

¹⁷ Նույն տեղում, թ. 17:

¹⁸ Նույն տեղում, թթ. 18-19:

¹⁹ Գ. Պոտյոմկինը՝ Նովոռոսիյսկի, Ազովի և Աստրախանի գեներալ-նահանգապետն էր:

²⁰ ՄՄ, ձեռ. հ^մ 4496, թ. 20:

ները: Այդ նպատակով Արդությանը հայկական եկեղեցիների վերաբերյալ կառավարական բոլոր հրովարտականներն ուղարկում է նահանգապետին, այդ թվում՝ Մոզդոկի եկեղեցու վերաբերյալ իր գրությունները, որոնք վկայում են եկեղեցու հայկական լինելու անվիճելի փաստը:

1782 թ. մարտի 3-ին Արդությանը գնում է Աստրախան, հանդիպում տեղի ռուս կառավարիչներին, խոսում Մոզդոկի եկեղեցու մասին: Հետաքրքիր է, որ նահանգապետն ու Աստրախանի ռուս եպիսկոպոսները Մոզդոկի դեպքերի վերաբերյալ, Արդությանի ձևակերպմամբ, «չքմեղ են ձևանում»: Ի վերջո, նահանգային կառավարության կողմից Մոզդոկի ռուս հոգևորականությանը համապատասխան հրաման է գրվում, ինչին հաջորդում է Գեորգիի և իր համախոհների զոջումը:

Հայադավան եկեղեցիների նկատմամբ գործադրված ճնշման օրինակ էին նաև ռուս հոգևորականների կողմից հայկական հոգևոր արարողակարգերի դեմ դրսևորած կամայականությունները: 1789 թ. ապրիլի 10-ին Աստրախանից Մոզդոկի տեր Աստվածատուրին և մյուս հոգևորականներին գրած Հովսեփի Արդությանի նամակը փաստում է, որ քաղաքի հայ հոգևոր կազմը հայկական եկեղեցական արարողությունների հարցում ճնշումների է ենթարկվել ռուսական եկեղեցու կողմից: Արդությանը ոգեշնչում է հայ հոգևորականներին՝ գրելով. «...իմացեք, որ կայսրուհին (Եկատերինա Երկրորդը-Չ. Ա.) մանիֆեստով, Նախիջևանի պրովելեկով²¹ և այլ հրամանագրերով տվել է, որ մեր եկեղեցական արարողությունը ըստ ժամանակի և պահանջովն ազատորեն գործածեն»²²: Հովվապետը կոչում է չերկյուղել նմանօրինակ հարձակումներից, և եթե հայոց հոգևոր արարողակարգերի վերաբերյալ կառավարող Մինոդից կամ այլոցից գրավոր հարցում արվի՝ չպատասխանել, այլ գրությունն ուղարկել իրեն կամ Աստրախանի հայոց կոնսիստորիային. «...զի ողորմած թագուհին վասն այդպիսի հոգևոր բանից է մեզ կանցիստոր շնորհեալ, որ մեր ազգն առանց կանցիստորի և մեր գիտութեան ոչինչ հոգևոր բան չառնէ»²³:

Այս ամենը բխում էր նաև այն իրողությունից, որ ռուս հոգևորականների կողմից հայերը երբեմն դիտվում էին ոչ միայն որպես օտար դավանանքի, անգամ կրոնի ներկայացուցիչներ, այլև անհավատներ:

Այդ թյուրըմբռման հաղթահարմանն էր ուղղված արքեպիսկոպոսի կողմից հայոց դավանանքի վերաբերյալ գրքերի հրատարակումը: «Տեսնելով, որ Ռուսաստանի ժողովուրդը բաւական ծուռ դատողութիւն ունի հայոց հաւատի վրայ և նրանց զանազան անուններ է տալիս, օրինակի համար ասենք՝ Արիոսի աշակերտ, Նեստորի աշակերտ, և հասկանալով, որ քանի որ տերության հավատը մեծ ազդեցություն ունի քաղաքական օրենքների վրա, նա թարգմանել է տալիս հայերենից ռուսերեն հայոց եկեղեցու դաւանաբանութիւնը, այսինքն՝ աղոթքը, որ մեր եկեղեցումը կարդացվում է և սկսվում է էս բառերով՝ «խոստովանիմ և հաւատամ», հետո աղոթքի ընդարձակ մեկնությունը: Նմանապես մեր եկեղեցու մկրտության ու դրոշմի կարգը և պատարագամատոյցը տպում է

²¹ Привилегия (ռուս.) արտոնագիր, արտոնություն, առանձնաշնորհում:

²² ՄՄ, ձեռ. հ^մ 2949, թ. 127ա:

²³ Նույնը:

Պետերբուրգում 1799 թ. այս անունով. «Исповедание христианской веры Армянской церкви»²⁴:

Փաստորեն, հովվելով օտար երկրում տեղակայված թեմը, արքեպիսկոպոսը քայլեր էր ձեռնարկում հայ և ռուս ժողովուրդների հոգևոր միասնության պահպանման ու ամրապնդման ուղղությամբ: Նրա հոգևոր գործունեությունն ուղղված էր երկու քրիստոնյա ժողովուրդների միջև դավանաբանական տարաձայնությունները հարթելուն: Այդ նպատակին էին ուղղված իր հովվապետության ընթացքում Արղությանի բազմաթիվ հանդիպումները և նամակագրական կապերը ռուս հոգևոր գործիչների՝ Մոսկվայի Պլատոն և Մանկտ Պետերբուրգի Գաբրիել արքեպիսկոպոսների, Ռոստովի վիճակի առաջնորդ Մամուել եպիսկոպոսի և այլոց հետ, որոնց հետ մշտապես քննարկում էր դավանաբանական հարցեր²⁵:

Հ. Արղությանը գիտակցում էր, որ դավանափոխության պատճառներից մեկն էլ հայերի՝ ռուսական միջավայրում ու ռուսական օրենքների ներքո բնակվելու իրողությունն էր: Ուստի նրա անմիջական մասնակցությամբ Մանկտ Պետերբուրգի (այնուհետև Նոր Նախիջևանի ու Աստրախանի) տպարանում հայ բնակչության լայն շերտերի համար տպագրվում էին հայոց եկեղեցու խորհուրդների վերաբերյալ հայերեն գրքեր: Նոր Նախիջևանի հայկական տպարանում տպագրվող գրքերի վերաբերյալ տպարանի վերակացու և գլխավոր սրբագրիչ Թադևոս Մարտիքյանին Արղությանը զգուշացնում է. «...ջանասցես որ երբեք ընդդեմ մերս եկեղեցուց դաւանութեան հաւատելեաց և եկեղեցական կարգադրութիւն ինչ ոչ լինիցի: Այս ամենայն առողջ և ողջախոհ դատողութեամբ, որ ծաղր չլիցուք ազգին...»²⁶:

Հայոց դավանանքի պահպանման ճանապարհին արքեպիսկոպոսը ստիպված էր գաղափարական պայքար մղել միաժամանակ Ռուսաստանում առկա այլադավան եկեղեցիների դեմ: Անհաշտ պայքար է մղվել Հովսեփ Արղությանի և Աստրախանի հույների հոգևոր առաջնորդի միջև: Բազմաթիվ նամակներում Արղությանը շեշտում է հույն եպիսկոպոսի թշնամական վերաբերմունքն առ իր անձը և հայ բնակչությունը²⁷: Հնարավոր է, որ հունական եկեղեցուն անհաճո է թվացել ռուսական կառավարության առանձնահատուկ վերաբերմունքը հայ արքեպիսկոպոսի նկատմամբ:

Այս ամենից ելնելով՝ թեմակալ առաջնորդը 1798 թ. հոկտեմբերի 7-ին Մանկտ Պետերբուրգից «Հրաման Նախիջևանի հոգևոր դատարանին» խորագրով կոնդակով դիմում է քաղաքի հոգևոր կազմին: Կոնդակի երրորդ կետը հռչակում էր. «...Մի՛ երբեք համարձակեսցի որ ի յեկեղեցիս հունաց քահանայ, սարկաւագ և կամ դպիր նոր երգ ինչ մուծանել յեկեղեցին, զայնպիսի անձն դատե՛լ իրապարակաւ և արտաքսե՛լ յեկեղեցույն որպէս զխանգարիչս կարգացն նախնեաց»²⁸:

²⁴ «Կոունկ հայոց աշխարհին», Թիֆլիս, 1863, թիւ Դ, էջ 289-290:

²⁵ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. հմր 4496, թ. 207, ձեռ. 9647, թթ. 15ա-15բ, 17բ, 19բ, 22բ, **Աղանեանց Գ.**, Դիւան հայոց պատմութեան, հ. Թ, Թիֆլիս, 1911, էջ 389-392:

²⁶ ՄՄ, ձեռ. 4496, թ. 140բ:

²⁷ Նույն տեղում, ձեռ. հմր 2949, թթ. 114ա-114բ, 117ա-117բ, 120ա:

²⁸ Նույն տեղում, ձեռ. 2951, թ. 221բ:

Հայոց դավանանքի պահպանման ու ամրապնդման ճանապարհին Հ. Արղու-թյանի առջև լուրջ մարտահրավեր էր Եվրոպայից եկող կաթոլիկության և ադանդների վտանգը: 1780 թ. Եվրոպայից Ռուսաստան է ներթափանցում կաթոլիկ քարոզիչների նոր հոսք: Արքեպիսկոպոսն անմիջապես միջոցներ է ձեռք առնում հայերին զերծ պահելու նրանց ազդեցությունից: «Աստրախան էին եկել եզուիտներ, ուսումնարան բացել, հայերին քարոզել, հայերին պապի կողմը քաշել, Հովսեփը հասկացավ նրանց միտքը, 1780 թ. Պոտյոմկինից խնդրանք խնդրեց, որ Աստրախանի պաստերները իրենց քարոզը վերացնեն, հայոց եկեղեցական զգեստը և լեզուն իրենց եկեղեցում չօգտագործեն, ինչից հետո կաթոլիկական հավատն այլևս չտարածվեց Աստրախանի հայերի մեջ, և հայերն սկսեցին ծաղրել կաթոլիկներին՝ անվանելով աղթարմայ»²⁹:

Գ. Պոտյոմկինին հղած խնդրագրում Արղությանի կողմից շեշտված էր, որ հայկական եկեղեցիներում աղոթքը հայերեն կատարվի՝ վկայակոչելով կաթոլիկության վտանգները: Նաև նշում է, որ կաթոլիկությունը ընդունած շատ հայեր խնդրում են թույլատրել՝ վերականգնել նախկին հավատը³⁰: Հետագայում ևս արքեպիսկոպոսն ու հայ հոգևոր գործիչները բազմիցս դիմում են Գ. Պոտյոմկինին՝ խնդրելով չխոչընդոտել հայերին՝ պահպանելու իրենց հավատը, իսկ այլադավանություն ընդունածներին հնարավորություն ընձեռնել առանց դժվարության վերադառնալու նախկին հավատին³¹:

Կաթոլիկությունը ընդունած հայերի հարցում Արղությանն առավել անհանդուրժողական դիրքորոշում ուներ՝ փորձելով խնդիրը լուծել նաև հոգևոր դատարանի միջոցով: Նա հրաժարվում է անգամ իր թեմում ընդունել Վրաստանից ժամանած կաթոլիկ ումն հայ Աֆթանդիլի և նրա եղբայրներին՝ տեղի ռուս գործիչներին տեղեկացնելով. «...ես ոչ թողում նոցա ի վիճակի իմում ...հարկ է նոցա ունիլ զօրէնս ռուսաց որպէս է սահման երկրի և զօրումի ուրբազի առ այս»³²:

Արքեպիսկոպոսը միջնորդագիր ներկայացրեց ռուսական կառավարությանը, որպեսզի Ղրիմից Նոր Նախիջևան վերաբնակված և Եկատերինոսլավում³³ հաստատված հայ կաթոլիկները վերադառնան Ղրիմ՝ ելնելով հայկական նորակառույց գաղթօջախներն ու շրջակայքը միմիայն հայ առաքելականներով բնակեցնելու միտումից:

Նա Ղրիմ, Բեսարաբիա (Դնեստր և Պրուտ գետերի միջև ընկած շրջանը, ներկայիս Մոլդովայի տարածքի մեծ մասը և Ուկրաինայի Օդեսայի մարզի հարավային մասը) և Ռումինիա կատարած ճանապարհորդության ընթացքում զբաղվում էր հայ եկեղեցական հավատի ու օրենքների քարոզմամբ ոչ միայն տեղի հայերի, այլև այլազգիների շրջանում. «Այստեղ մեր սուրբ Ավետարանը, այսինքն՝ ուղղափառ հավատը տարածում

²⁹ «Կռունկ հայոց աշխարհին», Թիֆլիս, 1863, թիւ Դ, էջ 290:

³⁰ Армяно-русские отношения в XVIII веке. Сборник документов под ред. акад. М. Нерсисяна. Т. IV. Ереван. -1990. Док. 95. С. 157-158.

³¹ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 5, վավ. 26, թ. 5:

³² ՄՄ, ձեռ. հ^տ 4496, թթ. 119-120:

³³ Եկատերինա կայսրուհու հրամանագրով՝ Ղրիմից բռնագաղթված հայ կաթոլիկների համար բնակավայր էր նախատեսվել 1778 թ. հիմնադրված Եկատերինոսլավ (այժմ Դնեպրոպետրովսկ) քաղաքը:

ենք այլալեզու մոլորավացի քրիստոնյաների մեջ, գրով և խոսքով նրանց տեղեկացնում մեր սուրբ օրենքներին...»³⁴, գրում է 1790 թ. հունվարին Մոլդովայի Յասսի քաղաքից: Կարծում ենք, նրա այդ քայլը եթե դրված չէր, գոնե թույլատրված էր տեղի ռուսական ռազմական գործիչների կողմից՝ նպատակ ունենալով օրինակ ծառայելու Մոլդովայի բնակչության համար՝ վերաբնակվելու ռուսական տարածքներ:

Հովսեփ Արղությանի անզիջում պայքարը կաթոլիկության դեմ իր արտահայտությունը գտավ Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության գործունեության դատապարտման մեջ: Պարզև արեղա Գևորգյանն արքեպիսկոպոսին համարում է առաջին անձնավորությունը, «որը քննադատության ենթարկեց և դատափետեց Չամչյանի կաթոլիկամոլությունը և կրոնական խիստ նեղմտությունը: Նա Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում ապրող և իր ձեռնարկումներին աջակցող հայ վաճառականների միջոցով 1791 թ. առանձին գրքույկով հրատարակել է տալիս ընդարձակ շրջաբերական-նամակ՝ ուղղված հնդկահայերին, որով քննադատելով Ս. Չամչյանի գրքում տեղ գտած թերությունները, առանձնապես Հայոց Եկեղեցու և հոգևորականության մասին «գստութիւն և զխաբէութիւն» պարունակող պատմությունները, զգուշացնում է, որ այդ «քաղցրապատիք» պատմությունները նպատակ ունեն մեր ազգին ճանաչել տալ «...զպապն ընդհանուր գլուխ Եկեղեցույ և զամենայն աղանդս ինմանէ հնարեալս տալ ազգիս ընդունել, իբրև բանք Քրիստոսի...»³⁵:

Զարմանալի չէ, որ նույնիսկ հնդկահայ գործիչ Շ. Շահամիրյանի հրատարակություններն (որոնք անգամ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը մերժեց³⁶) այդքան բարձր դատող Արղությանի կողմից Մխիթարյանների ստեղծած մշակութային արգասիքներին երբևիցե գնահատական չտրվեց: Ավելին, նա դրանք դիտեց որպես աղանդների տարածման աղբյուր, իսկ նրանց գործունեության վայրն անվանեց «զպիղծ որջն Վենետիկու»³⁷:

1794 թ. «Ազդարարում» տպագրված Հովսեփ Արղությանի հոդվածն արտահայտում է արքեպիսկոպոսի հույզերն ու տագնապներն օտար, արևմտյան դավանանքների նկատմամբ. «...Սհա ի մենջ հեստեալքն, որք են ի Վենետիկ, զանազան լեզուագիտութեամբ յառաջ ածեն այնքան երկս՝ ոչ ազգին օգնելոց, այլ ազգն նոքօք որսալոյ»³⁸: Արղությանի հոդվածում ակնհայտորեն զգացվում է նրա թշնամական վերաբերմունքը թե՛ արևմտյան, այն է՝ եվրոպական իշխանությունների, թե՛ Հռոմի հոգևոր կազմակերպության, թե՛ Պապի անձի նկատմամբ:

Հ. Արղությանը նշում է, որ իր նպատակն է այնպես անել, որ հայ ազգը տարբերի օտարն ու ընտանին, վնասակարն ու օգտակարը, ճանաչի ճշմարտությունը և վեր-

³⁴ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 6, վավ. 18, թ. 7:

³⁵ **Պարզև արեղա Գևորգեան**, Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանը և հայ տպագրության գործը Ռուսաստանում 18-րդ դարում, «Էջմիածին», թիւ 11, էջ 46:

³⁶ **Մնացականյան Ա.**, 18-րդ դարում գրված հայ-ռուսական դաշնագրային երկու նախագծերի գնահատման հարցի շուրջ, «Բանբեր Մատենադարանի», N 4, 1958, էջ 155, Հայոց պատմություն, Երևան, հ. 3, 2010, էջ 172:

³⁷ ՄՄ, ձեռ. հ^մր 4496, թ. 46:

³⁸ «Ազդարար», 1794, Մադրաս, թիւ 1, էջ 24:

ջապես ազգն ու եկեղեցին միասնական լինեն: Խոսելով հայ ազգի ներկա վիճակի մասին՝ նա գրում է. «...ահա լալիս եմ իմ ազգի անբախտ վիճակը տեսնելով և ոմանց կուրությամբ հետևելը...»³⁹:

Հայերին դավանափոխության ճանապարհից հետ պահելու նպատակով նա ժամանակ առ ժամանակ կոնդակներով դիմում էր թեմի բնակչությանը: 1799 թ. հուլիսի 28-ին Սանկտ Պետերբուրգից հղած «Աս ամենայն վիճակս իմ գրեցաք ընդ թագաւորի մանիֆեստին» խորագիրը կրող կոնդակով դիմում է Ռուսական կայսրության ենթակայության տակ բնակվող իր հոտին՝ ներկայացնելով կայսերական մանիֆեստի հիման վրա կառավարիչ Սինոդից տրված հրովարտակը. «...որով կարէք բացայայտ գիտել զնորին կայսերական բարեպաշտումին լծեալ ջերմեռանդութեամբ զքրիստոնէական հաւատոյ ուղղափառութեամբ որպէս պաշտպան գոլն եկեղեցոյ և հաւատոյ և լինիլ օգնական համայն, ի քաղաքս աստուածային հաւատացելոցդ ազգաց...»⁴⁰: Կայսերական հրովարտակին, որը հռչակում էր կաթոլիկության դեմ պայքարի կոչ, Արղոյանի կողմից չափազանցված մեկնաբանություն էր տրվում՝ այն ներկայացնելով որպէս կայսրության կողմից իր հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ մեծ հոգատարության և նվիրվածության հետևանք. «...ոչ տալով քուն աչաց և կամ հանգիստ սուրբ անձին իւրոյ, այլ զծիրանին իւր շաղաղելով ի յաշխատանս և ի քրտունավս պահպանութեամբ ամենապատակ իւրոյ ժողովրդեանն ջանայ զի զերևեալ աղանդն անօրէն ֆռանգսիզցն յատուցելոցն անյիրաւութեամբ ի վերայ եկեղեցոցն Քրիստոսի, խորտակել զբռնութիւն նոցա զօրութեամբ ամենայն և բնաջինջ առնել զնոսա յաշխարհ»⁴¹:

Մյուս կողմից, թեմի հոգևորականներին Արղոյանը մշտապես զգոն էր պահում՝ չշեղվել հայկական ավանդական ուղուց, խստագոյնս պահպանել եկեղեցական արարողակարգերը, ավանդական կարգուկանոնը. «Ձի ես եկեղեցիս իմ ոչ կարեմ յաւուրս իմ նորաձևութիւն մշտնջենաւորս մուծանել»⁴², -1788 թ. ապրիլի 25-ին գրում է նա թ. Մարտիկյանին: Վերջինիս նույն թվականի մայիսի 2-ին դարձյալ հորդորում է՝ հետևել հոգևոր արարողակարգերի անթերի կատարմանն ու եկեղեցին զերծ պահել «նորաձև և այլանդակ մուծմանց»⁴³:

Այդ ճանապարհին Արղոյանն աննահանջ պայքար մղեց աշխարհիկ իշխանության դեմ՝ փորձելով եկեղեցին զերծ պահել աշխարհականների միջամտությունից: Արղոյանի կոնդակներում քանիցս շեշտված է, որ աշխարհականներն իրավունք չունեն խառնվելու հոգևոր գործերին, իսկ եկեղեցականները պետք է պաշտպանեն իրենց իրավունքները նրանց նկատմամբ: Բազմաթիվ նամակներով աշխարհական դատավորներին նա հորդորում ու պահանջում է զերծ մնալ կրոնական գործերի վարույթից, ձեռք չմեկնել եկեղեցական շահույթին և եկեղեցականների ունեցվածքին⁴⁴:

³⁹ «Ազդարար», 1794, Մադրաս, թիւ 1, էջ 24-25:

⁴⁰ ՄՄ, ձեռ. հ⁴ 2951, թթ. 279բ-280ա:

⁴¹ Նույն տեղում, թ. 280ա:

⁴² ՄՄ, ձեռ. հ⁴ 2949, թ. 64բ:

⁴³ Նույն տեղում, թ. 66բ:

⁴⁴ ՄՄ, ձեռ. հ⁴ 4496, թ. 1, ձեռ. 2951, թթ. 58ա, 197բ, 199բ, 244ա-244բ, 251ա, 317:

Արղությանն աղանդների և հերձվածների վերաբերյալ հարցեր է քննարկում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ղուկաս Կարնեցուն (1780-1799) ուղղած նամակներում⁴⁵:

Եզրահանգում. Այսպիսով, իր հովվության առաջին օրերից սկսած, արքեպիսկոպոսն ստիպված էր անդուլ պայքար մղել հայոց եկեղեցու դավանանքի պահպանման համար: Պայքարի անհրաժեշտությունը բխում էր ոչ միայն նորաստեղծ և մինչ այդ եղած հայ համայնքներում հայոց եկեղեցու խորհուրդն ամրապնդելու հրամայականից, այլև տեղի ռուս հոգևոր և աշխարհական գործիչների կողմից հայկական եկեղեցու նկատմամբ գործադրված կամայականությունների ու ապօրինությունների մերժումից: Զմյուռնիայի քահանաներից Եղիային ներկայացնելով հայ առաքելական հավատի կարևորությունն ազգապահպան գործում, Արղությանը գրում է. «Մաքուր հաւատն մեր գրեթէ նոր նորոգի ցաւ ի յերկրի աստ, ի մէջ այլազգ քրիստօնէիցս ի գլխոյն սկսեալ մինչև յետինքն հոգևորինքն և աշխարականք մեօք ճանաչեցին զճշմարտութիւն սուրբ հաւատայ մերոյ և կարգայ եկեղեցոց: Տակաւին ծառայ անգիտան իմ գոր պարտ էր առնել արարաք և առնիմք և առնելոց ոչ դադարիմք...»⁴⁶:

Ի վերջո, ռուսահայ թեմի բազմափորձ աթոռակալին հաջողվում է կանխել երկփեղկվածությունը, ամրապնդել Հայոց եկեղեցու սահմանած նվիրապետական կարգը՝ այն խախտելու յուրաքանչյուր փորձ ի սկզբանե կանխելով: Նրա վարդապետության օրոք թեմի հայ բնակչության ճնշող մեծամասնությունը չշեղվեց հայոց եկեղեցու ճշմարիտ ուղուց, չհարեց այլ դավանանքների:

ВОПРОСЫ ВЕРООТСТУПНИЧЕСТВА В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОВСЕПА АРХИЕПИСКОПА АРГУТЯНА В РОССИЙСКО-АРМЯНСКОЙ ДУХОВНОЙ ЕПАРХИИ

Амирджанян А. О.

Ключевые слова: *социально-экономический, духовный, церковь, Католикос Всех Армян, Эчмиадзин, архиепископ, епархиальный предводитель, духовно-административный.*

Статья посвящена экуменическим взглядам видного религиозного деятеля, епархиального предводителя армянской церкви в России - Иосифа Аргутяна. Архиепископ (1779-1801) сыграл важную роль в основании городов Новый Нахичевань и Григориополь и в деле организации переселения армян в России в конце XVIII в. Его усилиями были установлены права и обязанности духовной власти Новой Нахичевани, Астрахани и т. д., в том числе урегулированы становление института семьи и вопросы наследия.

В статье, в частности рассматриваются подходы и взгляды архиепископа к примирению в христологическом споре. Несмотря на многовековую связь русской православной и армянской апостольской церкви, русская церковь использовала любую возможность для вероотступничества, пользуясь тяжелым социальным положением народа и обещая им безбедное существование. С этой целью русское духовенство использовало молодежь.

⁴⁵ ՄՄ, ձեռ. հ^մ 2966, թ. 26ա:

⁴⁶ ՄՄ, ձեռ. հ^մ 2699, թ. 143ա:

В концепции вероотступничества Иосиф Аргутян выделяет роль традиционной веры, как ценность семейно-культурной среды, и его роль в жизни местного армянского населения. Особое внимание он обращает на единство церкви, на правомочиях армянской епархии.

Благодаря его деятельности армяне сохранили армянскую веру. Его усилиями были установлены права и обязанности духовной власти армянской диаспоры, урегулированы духовные дела епархии.

APOSTASY ISSUES IN THE ACTIVITIES OF ARCHBISHOP HOVSEP ARGHUTYAN IN THE ARMENIAN EPARCHY IN RUSSIA

Amirjanyan H. H.

Key words: *social and economical, religions, Church, Catholicos of All Armenians, Echmiadzin, Archbishop, leader of eparchy, religious-administrative.*

The article presents the ecumenical views of the prominent religious figure, the leader of Armenian eparchy in Russia Archbishop Hovsep Arghutyan. Hovsep Arghutyan (1779-1801) was the founder of New Nakhichevan, Grigoriopol and resettled Armenians in these new cities in the last quarter of the XVIII centuries. One of the main activities of Hovsep Arghutyan was the improvement of the religious-administrative regulations in New Nakhichevan, Astraghan, etc. and the development for the Familie Institution.

In this context, the Archbishops' approaches concerning the issue of reconciliation in Christological disputes are examined. Despite the close relationship between the Russian Orthodox and Armenian Churches, the Russian church used any opportunity to impose apostasy on Armenians taking advantage of their hard social conditions and promising them a prosperous life. The Russian clergy also had the support of the youth.

As far as the issues of apostasy are concerned, Hovsep Arghutyan paid special attention to the influence of traditional belief on the formation of personality and preservation of family traditions for Armenian diaspora. One of the main activities of Hovsep Arghutyan was the improvement in the unit of Armenian Church, and legacy of Armenian diocese.

He played significant role of the organization of the spiritual life of Armenian diaspora, of the propagation of the Armenian spiritual life.

Գ ր ա կ ա ն ո լ թ յ ո ն ի ն

1. «Ազդարար», 1794, Մադրաս, թիւ 1, էջ 24:
2. Աղանեանց Գ., Դիւան հայոց պատմութեան, հ. Թ, Թիֆլիս, 1911:
3. Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, խմբ. Խ. Արրահամյան, Վ. Առաքելյան, հ. 4, Երևան, 1980, էջ 137:
4. «Կռունկ հայոց աշխարհին», Թիֆլիս, 1863, թիւ Դ:
5. Հայոց պատմություն, Երևան, հ. 3, 2010:
6. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. հ^տ 2949, 2951, 2966, 4496:
7. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 5, վավ. 26, թղթ. 6, վավ. 18:

8. Մնացականյան Ա., 18-րդ դարում գրված հայ-ռուսական դաշնագրային երկու նախագծերի գնահատման հարցի շուրջ, «Բանբեր Մատենադարանի», N 4, 1958:
9. Պարզև արեղա Գեորգեան, Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանը և հայ տպագրության գործը Ռուսաստանում 18-րդ դարում, «Էջմիածին» հրատ., թիւ 11:
10. Армяно-русские отношения в XVIII веке. Сборник документов под ред. акад. М. Нерсисяна. Т. IV. Ереван. -1990.

Ընդունվել է՝ 09. 04. 2021

Գրախոսվել է՝ 18. 05. 2021

Հանձնվել է տպ.՝ 21. 06. 2021

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Հասմիկ ԱՄԻՐՋԱՆՅԱՆ՝ պատմական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի նոր պատմության բաժնի
ավագ գիտաշխատող, էլ. հասցե՝ amirjanyan.hasmik@rambler.ru